

NEDIM BEGOVIĆ

Tumačenje *hul'a* u Bosni i Hercegovini u kontekstu interakcije državnih zakona i islamskih normi

Nedim Begović

Vanredni profesor na Katedri
za fikih (šerijatsko pravo)
nedim.begovic@fin.unsa.ba

Originalni naučni rad

Primljeno: 1. 7. 2024.
Prihvaćeno: 4. 12. 2024.

Ključne riječi

hul', islamska pravna tradicija,
islamske norme, razvod braka,
sekularni pravni okvir, državni
zakoni, Bosna i Hercegovina

Sažetak

Ovaj članak istražuje kako se *hul'* razvod braka iz islamske pravne tradicije tumači u Bosni i Hercegovini (BiH), zemlji sa većinskim muslimanskim stanovništvom, čiji sekularni pravni sistem uređuje bračna i porodična pitanja građana neovisno o njihovoj religijskoj pripadnosti. Analiziraju se tumačenja islamskih normi o *hul'u* data u obliku fikhskih odgovora nastalih unutar ili izvan institucionalnog toka tumačenja islama u BiH. Tvrdi se da sekularni državni pravni okvir na različite načine utječe na tumačenje *hul'* razvoda braka unutar i izvan institucionalnog toka tumačenja islamskih normi u Bosni i Hercegovini. Uočavaju se dva glavna tumačenjska pristupa: (a) *hul'* kao ustanova sa religijskim značenjem i posljedicama koja svoje pravne efekte postiže kroz postupak građanskog razvoda i (b) *hul'* kao ustanova „nezvaničnog“ islamskog prava koje se primjenjuje unutar muslimanske zajednice nezavisno od državnih zakona.

Interpretation of *hul'* in Bosnia and Herzegovina in the Context of the Interaction between State Laws and Islamic Norms

تفسير الخلعة في البوسنة والهرسك في سياق تعامل القوانين الحكومية والأحكام الإسلامية

Keywords:

hul', Islamic legal tradition, Islamic norms, divorce, secular legal framework, state laws, Bosnia and Herzegovina

الكلمات المفتاحية:

الخلعة، الفقه الإسلامي، الأحكام الإسلامية، الطلاق، الإطار الحقوقي العلماني، القوانين الحكومية، البوسنة والهرسك

Abstract:

This article explores how *hul'* (divorce) from the Islamic legal tradition is interpreted in Bosnia and Herzegovina (BiH), a country with a Muslim-majority population, where the secular legal system regulates marriage and family matters for citizens regardless of their religious affiliation. The interpretations of Islamic norms regarding *hul'* are analyzed in the form of fiqh responses that emerged within or outside the institutional framework of Islamic interpretation in BiH. It is argued that the secular state legal framework influences the interpretation of *hul'* divorce in various ways, both within and outside the institutional Islamic norm interpretation in Bosnia and Herzegovina. Two main interpretative approaches are identified: (a) *hul'* as an institution with religious significance and consequences, whose legal effects are achieved through the civil divorce process, and (b) *hul'* as an institution of "unofficial" Islamic law, applied within the Muslim community independently of state laws.

الملخص:

يتناول هذا البحث كيفية تفسير الخلعة، وهي نوع من الطلاق في الفقه الإسلامي، بالبوسنة والهرسك باعتبارها دولة ذات الأغلبية المسلمة ينسق نظامها الحقوقي العلماني مسائل المدنيين الخاصة بالنكاح والأسرة بغض النظر عن انتمائهم الديني. يتم في البحث تحليل تفسيرات الأحكام الإسلامية الخاصة بالخلعة وهي في شكل الأجوبة الفقهية عن الأسئلة المطروحة داخل أو خارج الإطار المؤسسي لتفسير الإسلام في البوسنة والهرسك. ويؤكد على أن الإطار الحقوقي العلماني يؤثر بطرق مختلفة في تفسير الخلعة داخل وخارج الإطار المؤسسي لتفسير الأحكام الإسلامية في البوسنة والهرسك. ويلاحظ نمط التفسير الأساسيان هما: أ) الخلعة باعتبارها مؤسسة بالمعنى والنتائج الدينية تحقق آثارها الحقيقية من خلال عملية الطلاق المدني؛ و ب) الخلعة باعتبارها مؤسسة الفقه الإسلامي «غير الرسمي» يتم تطبيقه داخل الجماعة المسلمة ومستقلًا عن القوانين الحكومية.

Uvod

Islamska pravna tradicija poznaje tri vrste postupaka za rastavu braka, i to jednostrani razvod ili repudijaciju (*talak*), „sporazumni“ razvod, odn. „ispregovaranu repudijaciju“ (*hul'*) i sudski razvod (*tatliq* ili *al-tafriq al-qada'i*).¹ Premda se u literaturi dovodi u vezu sa sistemom potpune slobode razvoda braka,² spomenuta pravna tradicija zapravo inkorporira elemente tri različita sistema razvoda braka koji postoje u uporednom pravu. Dok *talak* i *hul'* uglavnom korespondiraju sistemu potpune slobode razvoda, *et-tefrik el-kada'i* koji je provediv u slučaju postojanja zakonom predviđenih razloga, odgovara mješovitom sistemu razvoda. Konačno, kako je jedan od legitimnih razloga zbog kojeg se može dosuditi razvod braka „razdor“ (*šikak*) među supružnicima, odn. teška i trajna poremećenost bračnih odnosa, islamsko pravo inkorporira elemente sistema razvoda kao lijeka.³

Hul' razvod braka predstavlja jednu od ključnih ustanova u dosta složenom sistemu razvoda braka koji je razvila islamska pravna skolastika i, često, preferiran postupak za razvod braka u srednjevjekovnom islamskom društvu.⁴ Pravne škole islama zauzele su različite stavove o prirodi *hul'a* i njegovim proceduralnim karakteristikama, a ova pravna ustanova imala je također važnu ulogu u reformskim zahvatima koje su muslimanske zemlje preduzele na području porodičnog prava u drugoj

1 V. Vehbe ez-Zuhajli, *El-Fikhul-islamijj ve edilletuh*, Darul-fikr, Damask, 1997, sv. VII, str. 345.

2 Nerimana Traljić i Suzana Bubić, *Porodično pravo*, Magistrat, Sarajevo, 2001, str. 74.

3 V. Nedim Begović, „El-Mu'alleka: problem „višećeg braka“ u kontekstu primjene šerijatskih normi u sekularnoj državi”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* LXXV, 2013, br. 1–2, str. 33–48.

4 V. npr. Yossef Rapaport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 112. Nekoliko istraživanja potvrdilo je da u osmanskim sudskim registrima (*sidžilima*) ima više slučajeva *hul'a* nego bilo kojeg druge vrste razvoda braka (v. Mida R. Zantout, *Khul': between Past and Present*, MA Thesis, McGill University – Institute of Islamic Studies, Montreal, 2006, str. 45). A. Silajdžić je, istražujući spise sudskog protokola sarajevskog kadije iz 1556/57, ustanovio da se polovina slučajeva razvoda braka odnosi na razvod *hul'*. V. Nedim Begović, „Angažman Alije Silajdžića na polju nauke šerijatskog prava”, u: Ahmet Alibašić i dr. (ur.), *Islamska pravna kultura u tranziciji: Eseji u čast Fikreta Karčića*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2020, str. 297–298.

polovini 20. i početkom 21. st.⁵ U muslimanskom manjinskom kontekstu, odn. u zemljama sa sekularnim pravnim sistemima *hul'* zadržava određenu relevantnost za muslimanske rezidente i građane, u okviru mehanizama međunarodnog privatnog prava ili „nezvaničnog“ islamskog prava koje se primjenjuje u muslimanskim zajednicama.

Savremene manifestacije *hul'a* i drugih modaliteta „islamskog razvoda braka“ privukle su u posljednje vrijeme značajnu pažnju istraživača. Posebno izdanje časopisa *Islamic Law and Society (Islamsko pravo i društvo)* pruža uporednopravnu perspektivu o različitim tumačenjima i praksama *hul'a* u većinski muslimanskim zemljama (Indonezija, Egipat, Zanzibar i Maroko), ali i muslimanskim manjinskim zajednicama (Indija, Njemačka i Holandija). *Oxford Journal of Law and Religion (Oksfordski časopis za pravo i religiju)* posvetio je posebno izdanje razmatranju brakova zaključenih samo vjerskom ceremonijom (*nikah*) unutar muslimanskih zajednica u nekoliko jurisdikcija, uključujući Englesku, Finsku, Italiju, Tunis i dr. Faktički prekid ovih brakova često dovodi do pojave koja se u literaturi naziva „visećim brakom“. Radi se o situaciji u kojoj žena muslimanka biva „zaglavljena“ u neuspjelom vjerskom braku, bez mogućnosti da se razvede putem suda i suočena sa odbijanjem muža da joj dodijeli repudijaciju (*talak*). Potencijal koji *hul'* postupak za razvod braka pruža u takvim situacijama prepoznat je u studijama koje tretiraju tumačenje i praksu *hula'a* u muslimanskim zajednicama u zemljama sa sekularnim pravnim okvirom, kao što su V. Britanija, Njemačka i Holandija.⁶ *Hul'* razvod gotovo podjednako je relevantan u slučaju razvrgnuća registriranih brakova muslimana, i to u onim muslimanskim manjinskim zajednicama čije porijeklo je iz zemalja u kojima se primjenjuje

5 Lynn Welchman (ur.), *Women's Rights & Islamic Family Law: Perspectives on Reform*, Zed Books, London i New York, 2004.

6 V. Nedim Begović, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi*, El-Kalem, Sarajevo, 2015, str. 224–229; Mahmoud Jaraba, „How Do Local Muslim Communities in Germany Dissolve an Islamic Religious-Only Marriage?“, *Journal of Muslim Minority Affairs* XL, 2020, br. 1, str. 26–47; Esther Van Eijkm „Khul' Divorce in the Netherlands: Dutch Muslim Women Seeking Religious Divorce“, *Islamic Law and Society* XXVI, 2019, br. 1–2, str. 36–57.

islamsko porodično pravo (npr. arapske i indopakistanske zajednice). Kako primjećuje M. Jaraba, konzervativni religijski lideri ovih zajednica pristupaju „razvrgnuću *registriranih* brakova na doslovno isti način kao što pristupaju brakovima koji nisu registrirani. Razlog je taj što konzervativci ne smatraju građanski razvod ekvivalentnim vjerskom“.⁷ On također primjećuje kako se imami u Njemačkoj koji dolaze iz Turske, Albanije i BiH ne bave *hul'* brakorazvodnim postupcima objašnjavajući to utjecajem sekularnih zakona u zemljama njihovog porijekla koja pružaju jednaka prava muškarcima i ženama u pogledu pokretanja postupka razvoda registriranog braka, što isključuje potrebu za *hul'om*.⁸

Tema *hul'a* zauzima značajno mjesto u istraživanjima koja se bave proučavanjem reforme porodičnih zakona muslimanskih zemalja kroz prizmu unapređenja položaja žene i rodne ravnopravnosti.⁹ Usporedna analiza M. R. Zantout o tumačenju i primjeni *hul'a* u Egiptu pod osmanskim vladavinom i tokom 20. st., na tragu ranijih teza W. B. Hallaqa,¹⁰ ukazuje na općenito negativne posljedice koje je uspon nacionalne države imao na prava žene u arapsko-muslimanskom svijetu.¹¹ S druge strane, N. Sonneveld tvrdi da je utjecaj reforme porodičnog prava na muževe i očeve uglavnom izmakao pažnji istraživača koji se bave pitanjem rodne ravnopravnosti na Bliskom Istoku te sugerira da se ovo pitanje ne bi trebalo posmatrati isključivo kroz prizmu interesa žena.¹²

Posebna grupa studija bavi se *hul'om* u kontekstu razmatranja priznavanja islamskih razvoda u sekularnim evropskim državama, kroz mehanizme međunarodnog privatnog

7 Mahmoud Jaraba, “The Practice of *Khul'* in Germany: Pragmatism versus Conservatism”, *Islamic Law and Society* XXVI, 2019, br. 1–2, str. 87.

8 M. Jaraba, “The Practice of *Khul'* in Germany”, str. 94.

9 V. npr. Lynn Welchman (ed.), *Women's Rights & Islamic Family Law: Perspectives on Reform*, Zeed Books, London – New York, 2004.

10 V. Wael B. Hallaq, *Uvod u islamsko pravo*, prijevod: Nedim Begović, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2022, str. 134–142.

11 Mida R. Zantout, *Khul': between Past and Present*, str. 2–3.

12 Nadia Sonneveld, „Divorce Reform in Egypt and Morocco: Men and Women Navigating Rights and Duties”, *Islamic Law and Society* XXVI, 2019, br. 1–2, str. 175.

prava. P. Kruiniger ukazuje na dva glavna nedostatka na planu priznavanja islamskih razvoda u Evropi. Prvo, pogrešno razumijevanje pravne prirode *hul'a* i *talaka* kao izvansudskih modaliteta islamskog razvoda braka ima za posljedicu njihovo pogrešno priznavanje, priznavanje pod previše strogim uvjetima ili nepriznavanje, što dovodi opet do nastanka visećih pravnih odnosa. Drugo, postojanje raznolikih nacionalnih politika priznavanja islamskih razvoda također doprinosi pojavi visećih pravnih odnosa. Radi se o odnosima koji nastaju kada se jedna osoba smatra razvedenom u jednoj državi, a oženjenom ili udatom u drugoj državi.¹³

U postojećoj literaturi izostali su napori da se istraže tumačenje i praksa *hul'a* u Bosni i Hercegovini (BiH), zemlji u kojoj muslimani čine većinu stanovnika i čiji je pravni sistem sekularne naravi, premda je kroz historiju uključivao značajne elemente islamske pravne tradicije. Ovaj članak pruža doprinos naučnim studijama o *hul'u* koje se fokusiraju na njegove manifestacije u zemljama sa sekularnim pravnim okvirom, istražujući kako se ova vrsta razvoda braka tumači u fikskim odgovorima koji su nastajali unutar ili izvan institucionalnog toka tumačenja islama u Bosni i Hercegovini. Prvu grupu odgovora koji su bili predmet naše analize dao je fetva-i emin Islamske zajednice u BiH (IZ BiH) koji, shodno njenom Ustavu pomaže u radu reisul-ulemi na planu izdavanja fetvi.¹⁴ Prema opisu ove funkcije koji je dat na zvaničnoj internet stranici IZ BiH, „po ovlaštenju reisul-uleme, koji ima funkciju vrhovnog muftija Islamske zajednice, fetva-i emin odgovara na postavljena pitanja iz oblasti islamskog prava i komunicira sa javnošću u navedenom domenu“. Za funkciju fetva-i emina potrebno je visoko islamsko obrazovanje u oblasti islamskog prava.¹⁵ S obzirom

13 P. Kruiniger, *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, doktorska disertacija, Univerzitet Maastricht, 2014, <https://doi.org/10.26481/dis.20141217pk>, str. 5–6.

14 Ustav IZ BiH, član 61, https://islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_precisceni_tekst_2014.pdf, posjećeno 25. 6. 2024.

15 Trenutno ovu funkciju obavlja dr. Ahmed Purdić. V. „Fetva-i emin“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/fetva-i-emin>, posjećeno 25. 6. 2024.

da fetve reisul-uleme, muftija i Vijeća muftija IZ BiH nisu tretirale pitanja razvoda braka, one nisu uključene u materijal za našu analizu.¹⁶ Drugu grupu fikhskih odgovora dali su svršeni islamskih univerziteta u arapsko-muslimanskim zemljama, uglavnom selefističke orijentacije, koji su se tumačenjem islamskih normi bavili (ili se i danas bave) na nezvaničnim medijima sa islamskim sadržajem na bosanskom jeziku.¹⁷

Na osnovu analize pitanja i fikhskih odgovora o razvodu braka, ovaj članak pruža odgovore na sljedeća istraživačka pitanja: Kako sekularni pravni okvir utječe na razumijevanje i tumačenje *hul'a* u muslimanskoj zajednici u BiH? Postoje li razlike u interpretativnim pristupima *hul'u* u fikhskim odgovorima koji se pružaju unutar i izvan institucionalnog toka tumačenja islama i čime su one uslovljene? Kako se percipira relacija između *hul'a* i građanskog razvoda braka? Da li se *hul'* tumači kao sporazumni ili jednostrani razvod braka? Kakva je priroda finansijske kompenzacije (*bedel*) koja se dogovora u sklopu sporazuma o razvodu braka te da li sporazumi uključuju klauzule koje se tiču starateljstva nad djecom i njihovog izdržavanja? Koji su to aspekti *hul'a* koji su kompatibilni sa sporazumnim razvodom braka u porodičnom pravu BiH?

Izvori podataka za našu analizu čine pitanja i odgovori fetva-i emina objavljeni o razvodu braka objavljeni u kategoriji „Bračno pravo“, u rubrici „Pitanja i odgovori“ internet stranice IZ BiH,¹⁸ te pitanja i odgovori o razvodu braka objavljeni u

16 Među glavnim ciljevima IZ BiH je da pruži tumačenje islamskih normi i osigura da svi njeni pripadnici žive u skladu s njima (Ustav IZ BiH iz 2014, članovi 6–7). Nadležnost za tumačenje islamskih normi putem izdavanja fetvi imaju reisul-ulema kao poglavar IZ BiH i njen vrhovni muftija, Vijeće muftija koje čine sve muftije u IZ BiH i muftije kao pojedinačni vjerski autoriteti (članovi 52, 60. i 61). Fetve reisul-uleme i Vijeća muftija obavezuju sva tijela IZ BiH i nose u sebi značajan autoritet za njene pripadnike (član 60).

17 Prateći dosadašnju literaturu o tendencijama tumačenja šerijata u BiH, u radu koristimo termin „fikhski odgovor“, umjesto termina „fetva“, premda se oba suštinski odnose na tumačenje islamskih normi. Također, koristimo termin „tumač“ (islamskih normi) za sva lica koja prema Ustavu IZ BiH nisu nadležna za izdavanje fetvi. V. Fikret Karčić, „Glavne tendencije u tumačenju šerijata u BiH 2000–2005“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo, 2011, str. 193.

18 Najstariji odgovor u ovoj kategoriji objavljen je 11. marta 2007, a posljednji odgovor 29. decembra 2023, s tim da je posljednji odgovor koji tematizira razvod braka objavljen 5. aprila 2023, i to od strane člana Komisije za odgovaranje na pitanja koju je Vijeće muftija imenovalo s ciljem da pomaže fetva-i eminu u njegovom radu. Svi odgovori

nezvaničnim štampanim i elektronskim islamskim medijima na bosanskom jeziku u periodu od 2000. do 2005. i od 2010. do 2015.¹⁹

Članak se sastoj od uvoda, šest poglavlja i zaključka. Prvo poglavlje definira jezičko i terminološko značenje pojma *hul'*, identifikuje njegovu utemeljenost u izvorima islama te ukazuje na ulogu islamske pravne skolastike i nacionalnih zakonodavstava muslimanskih zemalja u oblikovanju ove pravne ustanove; drugo poglavlje tretira utjecaj manjinskog muslimanskog konteksta na razumijevanje i prakticiranje *hul'a*; treće poglavlje pruža osnovne konture pravnog uređenja razvoda braka u BiH, s posebnim fokusom na sporazumni razvod. Središnju ulogu u radu imaju četvrto, peto i šesto poglavlje koja, na temelju analize fikhskih odgovora, adresiraju istraživačka pitanja o odnosu između *hul'a* i građanskog razvoda braka, poimanju karaktera *hul'a* (sporazumni ili jednostrani razvod braka) i načina na koji se u kontekstu *hul'a* treiraju pitanja nadoknade, starateljstva nad djecom i njihovog izdržavanja.

U radu tvrdimo da sekularni državni pravni okvir na različite načine utječe na tumačenje *hul'* razvoda braka unutar i izvan institucionalnog toka tumačenja islamskih normi u Bosni i Hercegovini. S obzirom na priznanje islamske legitimnosti građanskog braka i razvoda, u fikhskim odgovorima fetva-i emina (i dijela samostalnih tumača islamskih normi) *hul'* se razumijeva kao ustanova koja proizvodi religijske efekte (*dijaneten*), dok se njeno pravno uobličjenje ostvaruje brakorazvodnim postupkom odn. donošenjem sudske odluke o građanskom razvodu braka (*kada'en*). S obzirom na ovu interpretaciju, kao i insistiranje na zaključenju braka u građanskoj i vjerskoj formi, isključuje

preuzeti su sa internet stranice 2. aprila 2024. V. „Bračno pravo“, *Pitanja i odgovori*, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bračno-pravo>, posjećeno 25. 6. 2024.

19 Naime, korišteni su materijali sakupljeni u okviru projekta „Tendencije u tumačenju Šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“ kojeg je realizirala Katedra za šerijatsko pravo (fikih) Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu. Voditelji projekta u prvoj fazi (2000–2005) bili su profesori Fikret Karčić, Enes Ljevaković i Mustafa Hasani, a u drugoj fazi (2010–2015) prof. Mustafa Hasani. Svi projektni materijali dostupni su u biblioteci Univerziteta u Sarajevu – Fakulteta islamskih nauka.

se potreba za angažiranjem imama kao medijatora ili arbitara u *hul'* postupcima. Drugi dio tumača, selefističke orijentacije, ne priznaje islamsku validnost građanskog braka i razvoda te insistira na paralelnoj primjeni normi „nezvaničnog“ islamskog prava²⁰ na razvode pripadnika muslimanske zajednice. Oni drže da, u odsustvu državnog sudskog aparata koji primjenjuje islamsko pravo, ulogu kadije u *hul'* razvodima preuzimaju ugledni vjerski učenjaci u zajednici.

***Hul'* između islamske pravne skolastike i reformskih porodičnih zakona muslimanskih zemalja**

131

NEDIM BEGOVIĆ

Jezičko značenje riječi *hul'* je uklanjanje (*el-izale*),²¹ a u fikhu se definira kao „sporazum supružnika o rastavi braka uz materijalnu naknadu“ (*taradiz-zevdžejn 'ala el-firak bi 'ived*).²² Premda se u Kur'anu ne spominje pod ovim nazivom, ova brakorazvodna procedura ima uporište u sljedećem kur'anskom ajetu:

A vama nije dopušteno uzimati bilo šta od onoga što ste im darovali, osim ako se njih dvoje plaše da Allahove propise neće izvršavati. A ako se bojite da njih dvoje Allahove propise neće izvršavati, onda im nije grehota da se ona otkupi (*fe in hiftum en la jukima hududellah, fe la džunaha 'alejhima fi meftadet bihi*).²³

Također, nekoliko najpoznatijih kompilatora zbirki hadisa, uključujući Buhariju i Muslima, prenose predaje o Džemili bint 'Abdillah, supruzi ashaba Sabita ibn Kajsja, kojoj je Poslanik (a. s.) odobrio zahtjev za razvod braka *hul'om*.²⁴ Kako primjećuje N. Sonneveld, proučavanje *hul'a* predstavlja složen zadatak s

20 I. Yilmaz koristi pojam „nezvanično tursko islamsko pravo“, ukazujući na prisustvo lokalnih i nezvaničnih islamskih pravnih praksi u modernoj Turskoj koje egzistiraju uporedo sa primjenom zvaničnih sekularnih zakona. V. Ihsan Yilmaz, „Secular Law and the Emergence of Unofficial Turkish Islamic Law“, *Middle East Journal*, LVI, 2002, br. 1, str. 113–131.

21 V. ez-Zuhajli, *El-Fikh el-islami ve edilletuh*, sv. VII, str. 480.

22 Evropsko vijeće za fetve i istraživanja, Rezolucija br. 15/3 „Šerijatskopravni tretman sporazumnog razvoda braka“, El-Bejanul-hitami lid-devrel-'adijel-hamise 'ašere, <https://www.e-cfr.org/blog/2017/11/04/fifteenthsession-ordinary-session-european-council-fatwa-research/>, posjećeno 30. 6. 2024.

23 Kur'an, 2:229. Korišten je prijevod Besima Korkuta.

24 El-Buhari, *Sahih*, Kitabut-talak, br. 5273.

obzirom da u islamskoj pravnoj skolastici i zakonodavstvima muslimanskih zemalja postoje vrlo raznolika shvatanja njegove pravne prirode i različita zakonska rješenja kojima se *hul'* provodi u praksi. Naprimjer, razlike se javljaju u vezi s pitanjima da li je *hul'* konsenzualni ili nekonsenzualni, sudski ili izvansudski, skrivljeni ili neskrivljeni razvod braka; da li *hul'* rezultira *talakom* ili se radi o zasebnoj vrsti razvoda i dr.²⁵ P. Kruiniger prevodi tehnički termin *hul'* kao „ispregovaranu repudijaciju“, nastojeći da time izrazi njegov hibridni karakter: izvorno, *hul'* se vezuje za *talak* – repudijaciju ili jednostrani prekid braka, ali ima također elemente sporazuma između bračnih drugova, te kao takav predstavlja najinteresantniji postupak razvoda braka koji poznaje islamska pravna tradicija. Iako pruža ženi mogućnost okončanja bračne veze, njegova realizacija i dalje zavisi od saradnje muža i njezine spremnosti da se odrekne svojih finansijskih prava iz bračne zajednice.²⁶ Historijski, *hul'* je imao posebno važnu ulogu na područjima na kojima su prevladavale doktrine hanefijske i šafijske škole, s obzirom da su one pružale vrlo restriktivne mogućnosti sudskog razvoda braka (*et-tefrik el-kada'i*).²⁷

Ustanova *hul'a* imala je značajno mjesto u reformi porodičnih zakona arapsko-muslimanskih država početkom 21. st. Tako je u egipatskom proceduralnom zakonu o ličnom statusu (Zakon br. 1/2000) došlo do preobražaja *hul'a* u nekonsenzualni i neskrivljeni oblik razvoda braka. Ukoliko supružnici ne uspiju sporazumjeti se o razvodu braka, supruga ima pravo obratiti se sudu sa zahtjevom da joj se odobri *hul'* uz izražavanje spremnosti da odustane od mehra i ostalih bračnih imovinskih prava.²⁸

25 Nadia Sonneveld, “Khul’: Local Contours of a Global Phenomenon”, *Islamic Law and Society*, XXVI, 2019, br. 1–2, str. 1.

26 P. Kruiniger, *Islamic divorces in Europe*, str. 19–20.

27 P. Kruiniger, *Islamic divorces in Europe*, str. 87.

28 Član 20. V. *Kanunul-ahvališ-šahsijje lil-muslimin vel-kararatul-muneffize li ahkamih ve ba'd ahkamil-Mahkemed-dusturijel-'uljas-sadire bi še'nih*, prir. Fatima ez-Zehra 'Abbas Ahmed i Muhammed Rešad 'Abdulvehhab, Vizaret-tidžare ves-sina'a, Kairo, 2007, str. 71; V. također Essam Fawzy, „Muslim Personal Status Law in Egypt: the Current Situation and Possibilities of Reform through Internal Initiatives“, u: Lynn Welchman (ur.), *Women's Rights & Islamic Family Law*, str. 67–68.

Unatoč kontroverznosti ove odredbe, egipatski zakon je poslužio kao model za reforme porodičnih zakona u cijeloj regiji, uključujući Maroko, Alžir, Katar, Palestinu i Jordan.²⁹ S obzirom na fokusiranost većine dosadašnjih studija o *hul'u* i pravima žena muslimanki unutar porodičnog prava na regije Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, u literaturi je ostalo relativno neprimijećeno uvođenje nekonsenzualnog *hul'a* u Pakistanu koje se dogodilo tri decenije prije donošenja reformskog egipatskog „zakona o *hul'u*“.³⁰ Za razliku od Pakistana i Egipta, u pojedinim muslimanskim zemljama, kao što su Indonezija i Maroko, reforme porodičnog prava rezultirale su smanjenjem procenta *hul'* razvoda i prevalencijom sudskog razvoda zbog bračnog nesklada (*šikak*). S. C. van Huis tvrdi da je indonežanski Porodični zakon iz 1974. pružio veće mogućnosti ženama u pogledu razvoda braka te da se većina razvoda događa na sudovima na osnovu utvrđenog bračnog nesklada.³¹ Prema N. Sonneveld, pružanje mogućnosti i muškarcima i ženama da pristupe nekonsenzualnom i neskrivljenom *šikak* razvodu i uvođenje sporazumnog razvoda braka (*et-talak bil-ittifak*), u okviru reforme marokanskog porodičnog zakona 2004, značajano je utjecalo na smanjenje popularnosti *talaka* i *tatlika* kao rodno specifičnih oblika razvoda braka iz islamske pravne tradicije.³²

***Hul'* u muslimanskom manjinskom kontekstu**

Utjecaj manjinskog konteksta na razumijevanje, tumačenje i prakticiranje *hul'a* u muslimanskim zajednicama moguće je pratiti kako u državama koje njeguju tradiciju pravnog pluralizma na području personalnog prava, tako i zemljama u kojima

29 N. Sonneveld, „Khul': Local Contours of a Global Phenomenon“, str. 3.

30 N. Sonneveld, „Khul': Local Contours of a Global Phenomenon“, str. 3–4. Za više detalja o tumačenju i praksi *hul'a* u Pakistanu v. Muhammad Ahmad Munir, „Development of Khul' Law: Legal, Judicial and Interpretive Trends in Pakistan“, doktorska disertacija, McGill University, Montreal, 2020, <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/pc289p330>, posjećeno 13. 6. 2024.

31 Stijn Cornelis van Huis, „Khul' Over the Longue Durée: The Decline of Traditional Fiqh-Based Divorce Mechanisms in Indonesian Legal Practice“, *Islamic Law and Society*, XXVI, 2019, br. 1–2, str. 58–82.

32 N. Sonneveld, „Divorce Reform in Egypt and Morocco“, str. 149, 175–176.

princip pravnog monizma isključuje zvaničnu primjenu islamskog personalnog prava.

Naprimjer, u Indiji je muslimanska manjina, jednako kao i ostale religijske zajednice, podvrgnuta važenju zasebnog personalnog prava koje je utemeljeno na religijskim principima. S obzirom se islamsko personalno pravo primjenjuje na indijskim državnim sudovima na kojima većinu sudija čine nemuslimani, kao i zbog troškova sudskog postupka i drugih razloga, pripadnici muslimanske manjine preferiraju izvansudsko rješavanje bračnih sporova, uključujući i provođenje procedure *hul'a*.³³ Za razliku od Indije i nekoliko drugih zemalja čije muslimanske manjine su podvrgnute režimu važenja posebnog personalnog prava, u evropskim državama, s izuzetkom Grčke, ne postoji mogućnost zvanične primjene islamskog porodičnog prava na rezidentno muslimansko stanovništvo. U takvim okolnostima, muslimanske manjine u pojedinim evropskim zemljama razvile su vlastite ustanove za pružanje usluga medijacije i arbitraže zasnovane na principima islamskog prava ili, alternativno, neformalne oblike vjerski utemeljene medijacije i arbitraže.³⁴ U Velikoj Britaniji od 1982. djeluju formalna i institucionalno dobro organizirana šerijatska vijeća koja, između ostalog, rješavaju zahtjeve pripadnika muslimanske zajednice za „islamskim razvodom“ (*talak* ili *hul'*).³⁵ Ovi zahtjevi mogu se ticati kako brakova koji su zaključeni samo vjerskom ceremonijom (*nikah*) i koje nije moguće razvrgnuti putem građanskog suda, tako i onih brakova koji su već okončani građanskim razvodom, ali se očekuje provođenje i islamske brakorazvodne procedure.

Za razliku od britanskog društvenopravnog konteksta koji je muslimanima omogućio uspostavljanje i djelovanje islamskih arbitražnih ili medijacijskih tijela, njemački pravni sistem predviđa „apsolutni državni monopol“ na mnogim područjima porodičnog prava, uključujući pitanja braka i razvoda.

33 V. Sylvia Vatuk, „Extra-Judicial Khul' Divorce in India's Muslim Personal Law“, *Islamic Law and Society*, XXVI, 2019, br. 1–2, str. 111–148.

34 Mahmoud Jaraba, „Khul' in Action“, str. 27–28.

35 V. N. Begović, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi*, str. 224–226.

Zapravo, njemački „Savezni sud je izričito naveo da njemački pravni poredak ne priznaje autonomno reguliranje porodičnog prava, personalnog prava i nasljednog prava od strane religijskih zajednica“.³⁶ Kada su u pitanju brakovi zaključeni samo u vjerskoj ceremoniji, koje Sud ignorira, nema ništa protivzakonito u korištenju različitih mehanizama medijacije ako su oni u skladu sa zakonom. U odsustvu islamskih sudova ili priznatih arbitražnih ustanova, arapske sunijske muslimanske zajednice u Njemačkoj razvile su neformalne prakse medijacije i arbitraže. Vršer ih dvije grupe religijskih aktera, imami u džamijama i samoprovzvani medijatori (*vuseta'*) ili arbitri (*muhakkemun*) koji izdaju certifikate o sklapanju braka (*nikah*) i razvodima brakova (*talak* i *hul'*). M. Jaraba zaključuje kako se većina *khul'* razvoda koje provode spomenuti akteri odnosi na situacije u kojima postoji sporazum bračnih drugova koji redovno uključuje klauzule o finansijskoj kompenzaciji koju supruga plaća mužu i starateljstvu nad djecom u skladu s njemačkim zakonom. Tek manjina imama i drugih religijskih aktera voljni su da provode *hul'* procedure u formi arbitraže, tj. da donose odluke o okončanju brakova putem *hul'a* u slučajevima kada izostaje pristanak muža, pravdajući to bojazni od „eskaliranja socijalnih tenzija unutar muslimanske zajednice“ i odsustvom potrebnih kvalifikacija da djeluju u kapacitetu koji kadije imaju u muslimanskim zajednicama.³⁷

Razvod braka u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine

U pravnom sistemu BiH porodični odnosi, uključujući razvod braka, uređeni su zakonima donesenim na nivou entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republike Srpske (RS), i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine (BD BiH). Sva tri zakona usvajaju

36 Ino Augsberg i Stefan Koriotoh, „The Interplay Between State Law and Religious Law in Germany“, u: *Religious Rules, State Law, and Normative Pluralism – A Comparative Overview*, ur. Rosella Bottoni, Rinaldo Cristofori i Silvio Ferrari, Springer, Švicarska, str. 183. Nav. Prema: M. Jaraba, „*Khul'* in Action“, str. 32.

37 M. Jaraba, „*Khul'* in Action“, str. 26–47.

sistem razvoda kao lijeka. Naime, bračni drug može zahtijevati razvod braka ako su bračni odnosi teško i trajno poremećeni.³⁸ To je, zapravo, jedini brakorazvodni uzrok u porodičnom zakonodavstvu FBiH i BD BiH, dok je Porodični zakon RS zadržao još jedan uzrok koji je bio normiran u ranijem porodičnom zakonodavstvu BiH, a radi se o nestalosti bračnog partnera. Naime, „bračni supružnik može tražiti razvod braka ako je njegov bračni supružnik nestao i o njemu nema nikakvih vijesti u periodu od dvije godine“.³⁹ Postupak razvoda braka pred sudom može se pokrenuti tužbom ili zahtjevom za sporazumni razvod braka.⁴⁰

Porodični zakon FBiH normira mogućnost sporazumnog razvoda braka ne ograničavajući je na bračne drugove koji nemaju maloljetne djece, usvojene djece ili djece nad kojom je produženo roditeljsko pravo, kao što je to slučaj sa porodičnim zakonima RS i BD BiH. Predviđeno je da će sud donijeti odluku o razvodu: a) ako je od sklapanja braka proteklo namjanje šest mjeseci i b) ako postoji sporazum bračnih drugova, zaključen u postupku posredovanja, o ostvarivanju roditeljskog staranja, izdržavanju djeteta, uvjetima i načinu održavanja ličnih odnosa i neposrednih kontakata djeteta sa roditeljem koji ne ostvaruje roditeljsko staranje i izdržavanju bračnih partnera. Međutim, sud neće odobriti zahtjev za sporazumni razvod ako postignuti sporazum nije u interesu djeteta.⁴¹ U zahtjevu za sporazumni razvod braka bračni drugovi nisu dužni navesti razloge za razvod braka, niti sud ima obavezu da ih utvrđuje.⁴²

Za razliku od FBiH, RS i BD BiH zadržali su rješenje iz ranijeg, socijalističkog porodičnog zakonodavstva BiH prema kojem se roditelji maloljetne djece, usvojene djece ili djece nad kojom je produženo roditeljsko pravo ne mogu razvesti sporazumno. Za njih je predviđena mogućnost zajedničkog traženja razvoda

38 Porodični zakon FBiH – Prečišćeni tekst, *Službene novine FBiH*, 35/05, 41/05 – ispr., 31/14 i 32/19 – odluka US, član 41; Porodični zakon RS, *Službeni glasnik RS*, 17/23 i 27/24, član 52/1; Porodični zakon BD, *Službeni glasnik BD BiH*, 23/07, član 39.

39 Porodični zakon RS, član 52/2.

40 Porodični zakon FBiH, član 42.

41 Porodični zakon FBiH, član 44.

42 N. Traljić i S. Bubić, *Porodično pravo*, str. 82.

braka, ali ne i razvoda bez utvrđivanja brakorazvodnog uzroka.⁴³ To u praktičnom smislu znači da će bračni drugovi u zajedničkom prijedlogu navesti razloge zbog kojih traže razvod braka, a sud će ocijeniti da li su oni dovoljni da bi se utvrdila teška i trajna poremećenost bračnog života. Dodatno, Porodični zakon RS normira da zajednički prijedlog za razvod braka sadrži sporazum roditelja o zajedničkom ili samostalnom vršenju roditeljskog prava, izdržavanju maloljetnog djeteta i održavanju ličnih odnosa između djeteta i roditelja sa kojim dijete ne živi, a koji čini sastavni dio izreke presude o razvodu. Međutim, sud je u obavezi da izvrši procjenu da li je sporazum u skladu s najboljim interesom djeteta, te ukoliko utvrdi suprotno, donijet će odluku o razvodu a o pitanjima koja su predmet sporazuma odlučiti po službenoj dužnosti.⁴⁴

Porodično pravo BiH ne poznaje mogućnost razvoda braka uz materijalnu nadoknadu supruge prema mužu, kao što ne priznaje ni institut mehra, materijalne nadoknade muža prema supruzi koja se ugovara prilikom sklapanja braka prema islamskim normama.⁴⁵ Međutim, iz ranije spomenutih odredbi zakona razumije se da postoje određene paralele koje se mogu povući između *hul'a* i sporazumnog razvoda braka u porodičnom pravu BiH. One se mogu rezimirati u sljedećem: (a) *hul'*, prema dominantnom mišljenju u klasičnoj islamskoj pravnoj doktrini, ima karakter konsenzualnog razvoda braka za koji je potreban pristanak oba bračna druga; (b) islamsko pravo, jednako kao i porodično pravo BiH, omogućava postupak posredovanja s ciljem da se pokušaju pomiriti zavađeni bračni drugovi ili, alternativno, postići dogovor o posljedicama budućeg razvoda i (c) sporazum bračnih drugova o finansijskim posljedicama razvoda, npr. o teretu izdržavanja zajedničke djece, može se javiti kao sastavni dio *hul'a* i sporazumnog razvoda braka. Prema tome, supružnici muslimani koji se sporazume o razvodu

43 Porodični zakon RS, član 53/1; Porodični zakon BD BiH, član 40/1.

44 Porodični zakon RS, član 53/2–4.

45 Ustavni sud BiH, U 62/01, 5–6. april 2002.

registriranog braka postupkom *hul'a*, imaju mogućnost da ga „ozvaniče“ kroz sporazumni razvod braka shodno pozitivnom porodičnom zakonodavstvu, s tim da je ova mogućnost u RS i BD BiH ograničena na supružnike koji nemaju maloljetnu djecu i da dogovor supružnika o nadoknadi, npr. o povratu ili odustajanju od mehra, ima isključivo religijsko-etičke, ali ne i pravne posljedice.

***Hul'* i građanski razvod braka u Bosni i Hercegovini**

Razvod ili poništenje braka u skladu s religijskim normama ne proizvodi građanskopravne posljedice u BiH, kao ni u većini drugih evropskih zemalja. Isto tako, nisu priznati građansko-pravni efekti religijskih normi koje uređuju posljedice sklapanja ili razvoda braka, npr. onih o ličnim ili imovinskim pravima i obavezama bračnih drugova.⁴⁶ U tom kontekstu *hul'* razvod i obećanje isplate nadoknade od strane supruge ne proizvode posljedice u bosanskohercegovačkom pravu. U okviru situaciji nameću se pitanja da li *hul'* u državi sa sekularnim pravnim sistemom uopće proizvodi efekat razvoda braka sa islamskog normativnog stajališta, zatim da li razvod nastupa samim postizanjem sporazuma o *hul'u* ili, pak, donošenjem odluke o građanskom razvodu, te da li je odluka suda o građanskom razvodu braka validna sa stanovišta islamskih normi, odn. da li je neophodno provesti naknadnu proceduru „islamskog razvoda“ nakon što je sud već donio odluku o razvodu braka supružnika muslimana. Analizom vjerskopравnih tumačenja ovih i sličnih pitanja u BiH uočavaju se dva, dijametralno različita pristupa koja se ogledaju u priznavanju, odn. osporavanju legitimnosti građanskog razvoda.

Naime, u odgovorima fetva-i emina i pojedinih samostalnih tumača islamskih normi, priznaje se islamski legitimitet

46 Nedim Begović i Emir Kovačević, *Law, State and Religion in Bosnia and Herzegovina*, Routledge, London i New York, 2022, str. 136.

građanskog razvoda braka. Ovaj stav se argumentira time da Islamska zajednica „ne vodi brakorazvodne procedure“ svojih pripadnika,⁴⁷ ne posjeduje arbitražna tijela ili duhovne sudove za porodične sporove, poništenje ili razvod brakova, te da imami Islamske zajednice nemaju potrebne kvalifikacije i kompetencije da se bave ovom vrstom poslova. Prema tome, građanski razvod braka, proveden u skladu s odredbama sekularnog porodičnog zakona, istovremeno proizvodi efekat okončanja braka u smislu islamskih normi. Od razvedenih bračnih drugova očekuje se samo da dostave odluku suda o razvodu braka medžlisi Islamske zajednice u kojem su prethodno zaključili vjerski brak (odn. obavili šerijatsko vjenčanje) kako bi se razvod registrirao u matičnu knjigu medžlisa.⁴⁸ Primjer takvog tumačenja nalazimo u sljedećem slučaju dogovorenog *hul'* razvoda. Na pitanje „zanima me koja je procedura u ovom tipu razvoda braka: Ja sam inicijator razvoda, nije žena. Mi smo već o ovome razgovarali, ne želi ništa od mene (što je navedeno u našem ugovoru – 500 gr zlata), samo želi da se razvedemo i šerijatski i opštinski“, fetva-i emin je dao sljedeći odgovor:

Kad dobijete sudsku odluku o razvodu, odnesite je kod imama koji vas je vjenčao šerijatski i zatražite da registrira vaš razvod u Knjigu razvedenih. Možete izjaviti da se razvodite sporazumno te da supruga izjavljuje da odustaje od mehra.⁴⁹

Principijelni stav o legitimitetu građanskog razvoda braka ostaje nepromijenjen i u situaciji u kojoj je žena, izvjesno vrijeme nakon povrede bračne vjernosti, ostvarila razvod braka na sudu, ne odustajući od naplate ugovorenog mehra. Prema tumačenju fetva-i emina, ako je zbog postojanja nepobitnih dokaza o počinjenom preljubu, supruga podnijela zahtjev za razvod braka, ona bi u duhu islamskih normi trebala odustati od mehra

47 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Odšteta pri razvodu“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/5999-odteta-pri-razvodu>, posjećeno 2. 4. 2024.

48 N. Begović i E. Kovačević, *Law, State and Religion*, str. 136.

49 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Procedura prilikom razvoda braka i odustajanje od mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/23663-procedura-prilikom-razvoda-braka-i-odustajanje-od-mehra>, posjećeno 2. 4. 2024.

u vidu nadoknade predviđene *hul'* brakorazvodnom procedurom. Ako bi, pak, supruga insistirala na naplati mehra, takvo njeno postupanje predstavljalo bi selektivnu primjenu šerijatskih propisa „samo u dijelu koji je u njenu korist“. ⁵⁰ Neovisno o ishodu spora oko isplate mehra, fetva-i emin zastupa nedvosmislen stav da „ukoliko sud donese odluku o raskidu bračne veze, brak je razvrgnut i muž se ne može više pozivati na svoje šerijatsko pravo da i dalje smatra razvedenu suprugu svojom zakonitom suprugom“. Još jednom se naglašava da je sudski razvod „definitivni razvod i oko toga ne treba imati dilema“. ⁵¹

Na pitanja „da li imam koji je sklopio brak između muža i žene ima pravo da isti anulira, naravno ukoliko su razlozi za razvod dovoljno jaki, a bez pristanka muža?“ i „da li se sudski razvod braka smatra važećim, tj. da li je neophodno da muž ženi da talaq i pored toga što ih država više ne smatra vjenčanim?“, dato je sljedeće pojašnjenje na internet stranici „Bošnjakinja“:

Naši imami uglavnom nisu kvalifikovani za ovakvo nešto, posebno što u nas u Bosni ali i na zapadu ne postoje šerijatski sudovi pred kojima se mogu sklapati ovakvi brakovi (...) Pošto je uobičajeno i kod nas i na zapadu da sudovi razvedu brakove, ovdje ćemo i govoriti o sudovima a ne o imamu (...) U slučaju da muž ne želi ženi dati razvod i pored opravdanih razloga, dovoljno je da ih sud razvede. U ovom slučaju nije neophodno da muž daje razvod. ⁵²

Drugi, manje zastupljen pristup u okviru vaninstitucionalnog toka tumačenja islamskih normi dovodi u pitanje valjanost građanskog razvoda braka sa aspekta šerijatskih normi. Insistira se na tome da nije dozvoljeno muslimanima sa vjerskog stanovišta da se oslone na presudu građanskog suda, nego je potrebno da provedu postupak razvoda shodno šerijatskom

50 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Nedoumice oko davanja mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/6664-nedoumice-oko-davanja-mehra>, posjećeno 2. 4. 2024.

51 Fetva-i emin, „Nedoumice oko davanja mehra“.

52 Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“, www.bosnjakinja.net, pitanje br. 168.

pravu.⁵³ U jednom takvom odgovoru, između ostalog, navodi se:

Ako i pokušaj pomirenja (među bračnim drugovima, prim. autora) ne uspije, onda nema smetnje da se žena svojim imetkom otkupi od muža (tj. vrati mu mehr kako bi joj dao talak), ako je on zadovoljan s tim, ili, ako on to ne prihvata – a ustrajno joj uskraćuje njena prava – onda će svoj slučaj iznijeti kadiji (u našem slučaju uglednom dajji ili isl. centru i sl.) i oni će je razvesti od njega.⁵⁴

Osim što previđa kontraktualnu dimenziju islamskog bračnog prava koja posebno dolazi do izražaja kod primjene njegovih normi u sekularnom pravnom okviru,⁵⁵ drugi interpretativni pristup je problematičan iz razloga što doprinosi, makar indirektno, javljanju neželjenih situacija u kojima muslimanke bivaju ucijenjene od strane muževa za dobivanje „islamskog razvoda“ nakon što je građanski sud već donio odluku o razvodu braka. Iskustva šerijatskih vijeća i muslimanskih arbitražnih tijela na Zapadu govore da je veliki procenat predmeta u kojima se traži njihovo posredovanje i pomoć upravo ovakve prirode.

Hul' u Bosni: između sporazumnog i jednostranog razvoda braka

Najkontroverznije pitanje u vezi s *hul'om* o kome se raspravlja u savremenoj islamskoj jurisprudenciji, uključujući fikh muslimanskih manjina, jeste da li supruga ima pravo razvesti se

53 Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2010–2015, www.ehklus-sunne.ba, pitanje br. 6.

54 Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2010–2015, www.ehklus-sunne.ba, pitanje br. 17.

55 Mohammad H. Fadel s pravom zaključuje da islamsko porodično pravo „predstavlja mješavinu obavezujućih i dopuštajućih pravila koja rezultira potencijalnim odstupanjima islamskih bračnih ugovora od zadatih uvjeta islamskog prava“ i „voljno je pružiti djelimično priznanje neislamskim sistemima porodičnog prava“ (v. Mohammad H. Fadel, „Political Liberalism, Islamic Family Law and Family Law Pluralism“, u: Joel A. Nichols, *Marriage and Divorce in a Multicultural Context: Multi-Tiered Marriage and the Boundaries of Civil Law and Religion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, str. 175, 178) U tom kontekstu, bračni ugovor supružnika muslimana zaključen pred matičarem, shodno odredbama porodičnog prava BiH, implicira prihvatanje nadležnosti građanskog suda da donosi odluku o razvodu braka.

putem *hul'* procedure bez pristanka muža. Kako je ranije već spomenuto, nekoliko arapsko-muslimanskih zemalja legalizirale su sudski *hul'*, omogućavajući ženi da dobije razvod bez pristanka muža i bez utvrđivanja njegove krivice. U Egiptu je novi idžtihad kojim se *hul' u*, na temelju reinterpetacije relevantnih hadisa, daje karakter jednostranog razvoda koji se provodi uz intervenciju suda podržao rektor Univerziteta Al-Azhar.⁵⁶ Za razliku od nekoliko muslimanskih zemalja koje sada dopuštaju *hul'* kao jednostrani razvod kojeg inicira supruga, većina tumača islamskih normi u BiH i dalje zastupa klasično tumačenje islamske pravne skolastike prema kojem je *hul'* valjan isključivo uz uzajamni pristanak supruge i muža. Ovaj pristup može se objasniti prethodno zauzetim stavovima prema vjerskom i građanskom braku, kao i razvodu braka. Naime, pošto se samo vjerski brak (*nikah*)⁵⁷ obeshrabruje kao društveno nepoželjna i zakonski nepriznata bračna zajednica, ne odobrava se ni uplitanje imama u razvod vjerskih brakova putem *hul'a*. S druge strane, priznanje islamske legitimnosti građanskog razvoda braka isključuje potrebu za *hul'om* u okviru islamske arbitraže.

Većina islamskih pravnika i četiri sunijske pravne škole islama saglasne su da *hul'* zahtijeva pristanak muža, s obzirom da je razvod braka, putem *talaka*, izvorno u okviru njegove nadležnosti.⁵⁸ Ukoliko muž odbije dati pristanak na *hul'*, supruga ima pravo da se obrati sudu sa zahtjevom za razvod braka (*et-tefrikul-kada'i*), s tim da mora proći složen postupak dokazivanja postojanja „određenih šerijatskih razloga“ za razvod, kao što su propust muža da vrši obavezu izdržavanja porodice, odsustvo muža ili njegovo izdržavanje zatvorske kazne u određenom vremenskom periodu, raskol (*šikak*) među supružnicima i dr.⁵⁹

56 M. Jaraba, *The Practice of Khul'*, str. 96.

57 Sintagma „samo vjerski brak“ odnosi se na brak koji je zaključen samo vjerskom ceremonijom, tj. kroz šerijatsko vjenčanje. U literaturi na engleskom jeziku koristi se sintagma „religious-only marriage“, odn. „*nikah-only marriage*“, dok se u literaturi na arapskom jeziku ova vrsta braka naziva „običajnim“ (*ez-zevađul-'urfi*).

58 P. Kruiniger, *Islamic divorces in Europe*, str. 86–87.

59 N. Begović, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi*, str. 218.

Nasuprot tome, na osnovu analize hadiskih predaja o razvodu braka supruge Sabita ibn Kajsja, F. Mevlevi zaključuje da supruga ima pravo tražiti razvod braka *hul'om* zbog odbojnosti (*kerahijje*) koju osjeća prema mužu, odn. nepostojanja želje za nastavkom bračnog života sa njim ('*adem ragbijjetiha fi istimrar hajatiha ez-zevdžijje me'ahu*), bez potrebe da dokazuje postojanje zakonskih razloga za razvod braka. On dalje zaključuje da sud ima pravo primorati muža na *hul'*, pozivajući se na sljedeće argumente: (a) supruga Sabita ibn Kajsja nije željela nastaviti bračni život, ali znajući da je *talak* prerogativa muža, obratila se Poslaniku (a. s.) sa svojim zahtjevom; (b) Poslanik (a. s.) uvidio je nemogućnost opstanka njihove bračne zajednice i predložio joj da vrati suprugu primljeni mehr što je ona prihvatila; (c) potom, Poslanik (a. s.) naredio je Sabitu, u svojstvu sudije, da primi nazad mehr kao naknadu i da je pusti da ide svojim putem. Sličan stav zastupa i 'Abdullah Mebruk en-Nedždžar tvrdeći da je nelogično „tvrditi da Zakonodavac zabranjuje mužu da pričinjava štetu supruzi (a njeno zadržavanje suprotno njenoj volji je nanošenje štete), a zatim učiniti muža onim koji konačno presuđuje da li je šteta pričinjena“.⁶⁰ U naučnoj i stručnoj literaturi o islamskom porodičnom pravu koja je nastajala na bosanskom jeziku tokom 20. st. *hul'* se, u skladu s dominantnim tumačenjem, opisuje kao sporazumni razvod braka.⁶¹

U pojašnjenjima fetva-i emina Islamske zajednice gotovo redovno naglašava se konsenzualna priroda *hul'* razvoda braka, u skladu s dominantnim stavom klasične islamske pravne doktrine. U jednom slučaju fetva-i eminu je postavljeno pitanje da li je muž dužan isplatiti mehr ako je supruga kriva za razvod braka. Tražilac fetve navodi da je, u jeku porodičnih nesuglasica, bio izložen fizičkom napadu punice i svastike u vlastitom stanu kada je njegova supruga stala na stranu svoje majke i sestre, a

60 N. Begović, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi*, str. 217–220.

61 V. npr. Abdulah Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo muslimana*, izdavač: Abdulah Bušatlić, Sarajevo, 1926, str. 60; Ibrahim Džananović, *Primjena šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2004, str. 158.

zatim napustila bračni dom „bez ikakva valjana šerijatskog razloga“. ⁶² Fetva-i emin je, prije svega, pojasnio da je mehr ugovorna obaveza čije vrijeme isplate nastupa sa razvodom braka (riječ je o *el-mehrul-mu'edždželu* ili odgođenom dijelu vjenčanog dara, prim. autora). Dodao je da se ocjena aktera porodičnih nesuglasica o krivici za razvod ne uzima kao relevantna zbog njene subjektive prirode. Na kraju, napomenuo je da samo u slučaju „sporazumnog razvoda braka zvanog hul', tj. razvod na zahtjev supruge, muž može uvjetovati razvod braka oslobođanjem od obaveze isplate mehra.“ ⁶³

U drugom slučaju, fetva-i emin ističe princip da „žena ne može jednostrano prekinuti bračnu vezu“, ali joj stoje na raspolaganju dvije alternativne opcije za okončanje braka: *hul'*, za koji je neophodna saglasnost njenog muža, i sudski razvod braka kojeg može dobiti ako se dokaže teška i trajna poremećenost bračnih odnosa. S obzirom na gore naznačeni princip, građanski razvod braka putem suda valjan je i bez pristanka muža ako se temelji na nekom od brakorazvodnih razloga koje predviđa islamska pravna doktrina. Ovaj stav fetva-i emina posebno je naglašen u sljedećem slučaju. Muslimanka bosanskog porijekla koja živi i radi u Njemačkoj, zaključila je 2003. građanski brak sa mladićem također bosanskog porijekla. Nažalost, za kratko vrijeme došlo je do neslaganja među njima s obzirom da je muž postao ovisnik o alkoholu, nije obavljao namaze i druge ibadete, niti je pružao doprinos kućnom budžetu, nego je čak posegnuo za ušteđevinom supruge. Povrh svega, svakodnevno je suprug, u periodu od dvije godine, podvrgavao psihičkom i fizičkom zlostavljanju. Supruga je, bez pristanka muža, podnijela zahtjev njemačkom sudu za razvod braka te, nakon godinu i pol, dobila pravnosnažnu odluku o razvodu. Njena vjerska dilema se očitovala u sljedećem: da li je njen razvod braka bio „islamski punovažan“ s obzirom da „u islamu ženi nije dozvoljeno da

62 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Obaveza isplate mehra pri razvodu braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/7316-obaveza-isplate-mehra-pri-razvodu-braka>, posjećeno 2. 4. 2024.

63 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Obaveza isplate mehra pri razvodu braka“.

(jednostrano, prim. autora) raskine brak“, te „da razvod nije bio njegova (muževljeva, prim. autora) volja“, budući da je samo pod pritiskom advokata obiju strana pristao na razvod. Nakon što je ukazao na tri postupka za razvod braka u islamskom pravu, tj. *talak*, *hul'* i *tatlik*, fetva- i emin je zauzeo sljedeći stav:

Sudski razvod braka u vašem slučaju je šerijatski ispravan, budući da je Vaš bivši muž, vjenčavajući se pred matičarem u skladu sa zakonom dotične države, *implicitno prihvatio i složio se s mogućnošću njegovog razvoda sudskim putem*.⁶⁴ Prema tome, razvod braka je punovažan, budući da je bio *iz opravdanih razloga* i od *organa koji posjeduje nadležnost*. Ne može žena biti beskonačni talac muževljeve samovolje, nasilja i nepravde bez mogućnosti rješenja svoje situacije. Jedino je na spomenuti način bilo moguće riješiti tako kompliciranu situaciju.⁶⁵

Legitimitet sudskog razvoda braka, shodno pojašnjenju fetva-i emina, utemeljen je na dva argumenta. Prvi argument je preuzet iz fikha muslimanskih manjina, a odražava naglašenu kontraktualnu dimenziju islamskog bračnog prava. Naime, smatra se da je musliman dao prešutnu „punomoć“ građanskom sudu da odlučuje o pitanjima razvoda onog momenta kada je odlučio sklopiti brak shodno pozitivnom zakonu zemlje. Ovo tumačenje nadležnosti građanskog suda u skladu je s općim fikhskim pravilu prema kojem „ono što je poznato običajem kao da je uvjetovano uvjetom“ (*el-ma'ruf 'urfen kel-mešrut šartan*).⁶⁶ Drugi argument je postojanje opravdanih razloga za sudski razvod braka, u konkretnom slučaju psihičkog i fizičkog nasilja kojem je supruga bila duže vrijeme izložena u braku.

U skorašnjim istraživanjima o praksi *hul'a* u muslimanskom manjinskom kontekstu posebno se naglašava njegov potencijal da osigura izlaz ženi muslimanki iz tzv. visećeg braka (*el-mu'alleka*). Pod ovim pojmom misli se na propali samo

64 Naglasak je autorov.

65 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Pravo žene na razvod“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/3316-pravo-ene-na-razvod>, posjećeno 2. 4. 2024.

66 Rezolucija br. 5/3 „Pravni status kad braka među muslimanima koji borave u neislamskim zemljama razvodi sudija nemusliman“, u: *Fetve Evropskog vijeća za fetve i istraživanja*, preveo i priredio Enes Ljevaković, Sarajevo, Connectum, 2005, str. 162.

vjerski brak (*nikah*) u kojem supružnici ne žive skupa, muž odbija dati *talak* supruzi, a ona nije u mogućnosti obratiti se građanskom sudu sa zahtjevom za razvod braka.⁶⁷ Istražujući pitanje kako muslimanke u Njemačkoj razvrgavaju *nikah* kada njihovi muževi odbijaju dati im razvod braka, M. Jaraba identifikuje dvije grupe imama i drugih muslimanskih vjerskih lidera s obzirom na njihov pristup ovom pitanju, nazivajući ih konzervativcima i pragmatičarima. Ovi prvi uglavnom prakticiraju *taklid* (nekritičko slijeđenje klasične islamske pravne doktrine) te negiraju religijsku validnost *hul'a* bez pristanka muža. Pragmatičari pozivaju na reinterpretaciju vjerskih tekstova radi rješavanja praktičnih problema muslimanske manjine i zalažu se za primjenu i adaptaciju fetvi Evropskog vijeća za fetve i istraživanja (EVFI) u njemačkom kontekstu. Oni smatraju da, u odsustvu islamskih sudova u Njemačkoj, imami i drugi muslimanski lideri imaju pravo da djeluju u svojstvu kadije i okončaju brak onda kada muž odbija zahtjev supruge za *hul'om*.⁶⁸ Za razliku od prve rezolucije EVFI o *hul'u* iz 2005. koja nije tretirala prijeporno pitanje „sudskog *hul'a*“ (*el-hul' bit-tekadi*), rezolucija usvojena 2010. pruža jasne smjernice o ovom pitanju, dopuštajući njegovu primjenu u muslimanskom manjinskom kontekstu. Rezolucija glasi:

Vijeće je istražilo pitanje da li kadiji treba biti dopušteno da prisili muža muslimana koji živi na Zapadu da se saglasi sa *hul'om* protivno njegovoj volji. Nakon rasprave o ovom pitanju, Vijeće je donijelo sljedeću odluku: Ako se oštećena žena obrati šerijatskom sudskom vijeću u Evropi sa zahtjevom za *hul'* razvod braka od njenog supruga, kadija mora imati pravo da prisili muža da prihvati novčanu kompenzaciju i razvede svoju suprugu ako postoji dokaz da je ženi nanesena šteta. Međutim, kadija mora prvo provesti sljedeću proceduru: prvo, kadija, mora prvo uputiti i suprugu i muža da osiguraju barem po jednog člana porodice koji će pomoći paru da pokušaju pomiriti svoje razlike ili kadija sam može provesti miriteljski postupak

67 V. E. Van Eijk, "Khul' Divorce in the Netherlands", str. 36–57; Mahmoud Jaraba, "The Practice of Khul' in Germany", str. 83–110.

68 M. Jaraba, "The Practice of Khul' in Germany", str. 83–110.

u pokušaju da spasi brak. Drugo, ako kadija ne uspije postići pomirenje, on mora nastojati uvjeriti supruga da razvede svoju suprugu sam ili da prihvati *hul'*. Treće, ako suprug tvrdoglavo odbija da prihvati *hul'*, kadija mora donijeti odluku o razvodu supružnika kako bi zaštitio suprugu od dalje štete.⁶⁹

Ranije spomenuta dihotomija koju je ponudio M. Jaraba nije primjenjiva na aktere i metodologiju dva različita pristupa u tumačenju *hul'a* u bosanskohercegovačkom kontekstu. Tako orijentiranost ka idžtihadu ili taklidu, prihvatanje ili neprihvatanje fikha muslimanskih manjina i dr. nisu kriteriji koji određuju stavove tumača islamskih normi u BiH prema sudskom (arbitražnom) *hul'u*. Ilustracije radi, u nemalom broju svojih odgovora fetva-i emin prihvata stavove razvijene u okviru fikha muslimanskih manjina ali se u u pitanju razvoda braka *hul'om* takav utjecaj ne može uočiti. Odnos tumača islamskih normi, unutar i izvan institucionalnog toka tumačenja islama, prema mogućnosti primjene *hul'a* u sekularnom pravnom okviru prevashodno je uvjetovan njihovim inicijalnim stavovima prema vjerskom i građanskom braku, odn. razvodu braka.

U odgovorima većine interpretatora islamskih normi, posebno fetva-i emina, naglašava se da imami Islamske zajednice nisu ovlašteni da obavljaju šerijatska vjenčanja lica koja prethodno nisu sklopila građanski brak, da brakovi zaključeni samo u vjerskoj ceremoniji nisu zakonom priznati i ne pružaju zaštitu prava i dužnosti koje proističu iz braka te da Islamska zajednica ne preuzima odgovornost za razvode takvih brakova. To se posebno iz sljedećeg primjera:

Pitanje: „Upoznala sam momka koji dolazi iz Libana a ja sam Bosanka, uzeli smo se šerijatski prije 5 godina. Ja sam odlučila da više ne mogu sa njim i sad imam veliki problem da se razvedem od njega, a i ovo trebate da znate: moj otac nije prihvatio ovaj brak, a mi ne živimo već dvije i po godine zajedno i sad

69 Evropsko vijeće za fetve i istraživanja, Rezolucija br. 20/3 „O obavezivanju supruga od strane kadije da prihvati *hul'*“, Evropsko vijeće za fetve i istraživanja, Rezolucija br. 20/3 „O obavezivanju supruga od strane kadije da prihvati *hul'*“, *El-Bejanul-hitami lid-devvel-'adijel-išrin*, <https://www.e-cfr.org/>, posjećeno 30. 6. 2024.

imam veliki problem da se rastavim od njega. Šta mogu da uradim, možete li mi pomoći nekako?

Odgovor fetva-i emina: „Trebali ste za takvu vrstu sklapanja braka pitati prije nego što ste sklopili takav brak. Napravili ste grešku, posebno što ste to uradili bez dozvole oca. Onaj pred kim ste sklapali brak, treba vas i razvjenčati. Nemamo rješenja za takve slučajeve. Možda pokušate preko nekog punomoćnika isposlovati razvod ili od muža ili od organa ili tijela pred kojim ste obavili vjenčanje, ili eventualno, ako imate ovjeren ugovor o braku, da tražite sudskim putem razvod braka. Postupili ste nepromišljeno i sada je teško razmrsiti tu situaciju.⁷⁰

U drugom primjeru, fetva-i emin je suočen sa situacijom u kojoj je došlo do faktičke propasti vjerskog braka zbog kulturnih razlika u braku, nesloge među supružnicima i nasilja u porodici. Fetva-i emin je odobrio mogućnost okončanja ovog braka *hul'om*, bez pristanka muža, ali samo kao „iznuđeno“ rješenje, uz konsultacije sa imamom u inostranstvu pred kojim je zaključen vjerski brak i bez uplitanja Islamske zajednice u BiH u rješavanje ove neželjene situacije.⁷¹

Na mogućnost zloupotrebe tumačenja islamskih normi u braku koji je sklopljen samo kroz vjersku ceremoniju i važnost zaključenja braka u obje predviđene forme, vjerskoj i građanskoj, zorno ukazuje i sljedeći slučaj opisan na stranicama časopisa *Novi Horizonti*. Jedna žena zatražila je od imama u svom džematu da je „šerijatski razvede“ od njenog muža, ali je imam odbio to učiniti uz obrazloženje da pravo razvoda pripada mužu. Razlog zahtjeva za razvodom bilo je verbalno zlostavljanje, ponižavanje i maltretiranje kojem je žena bila izložena u trajanju od tri godine. Nakon što je primijetila da zbog ove situacije njihovo zajedničko dijete trpi traume, a njeno zdravlje biva narušeno, podnijela je zahtjev za razvod braka na općinskom sudu

70 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Razvod samo šerijatski sklopljenog braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/8416-razvod-samo-erijatski-sklopljenog-braka>, posjećeno 2. 4. 2024.

71 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Razvod braka bez pristanka muža“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/6831-razvod-braka-bez-pristanka-mua>, posjećeno 2. 4. 2024.

koji je riješen pozitivno. Nakon toga, bivši muž ju je proglasio nevjernicom (kafirkom) zbog toga što je išla na općinski sud da traži razvod „jer je to za njega tagut“. Postavila je pitanje da li je postupila ispravno. U odgovoru se pojašnjava da islamsko pravo predviđa mogućnost sporazumnog razvoda braka (*hul'*), a slučaju da taj sporazum izostane, žena ima pravo zahtijevati razvod putem suda (*et-tefrikul-kada'i*) koji ima obavezu da je razvede ukoliko utvrdi da postoji opravdan razlog za to.⁷²

Manjina tumača koji djeluju putem nezvaničnih islamskih medija smatraju kako, u našem kontekstu, „daije“, „šejhovi“ i „drugi ugledni ljudi“ u muslimanskoj zajednici imaju pravo da preuzmu funkciju kadije te da, u okviru procedure *hul'a*, donose odluke o poništenju braka u situaciji kada suprug odbija dati razvod nanoseći štetu ženi i prisiljavajući je da ostane u stanju „višećeg braka“.⁷³ Ovakav pristup može se objasniti njihovim priznavanjem legitimiteta braka zaključenog samo vjerskom ceremonijom (*nikah*) što uvjetuje i potrebu za osiguranjem načina njegovog razvrgnuća, ali i nepriznavanja nadležnosti građanskog suda u pogledu razvoda brakova muslimana.

U jednom slučaju žena muslimanka žalila se kako je suprug, zbog neslaganja o manje bitnim stvarima, kažnjava prekidom komunikacije i uskraćivanjem bračne intime u dužem vremenskom periodu, te izražava želju za razvodom braka putem talaka. Davalac odgovora joj savjetuje da se strpi, bude poslušna mužu i nastoji se pomiriti sa njim. Ukoliko mirenje ne uspije,

onda nema smetnje da se žena svojim imetkom otkupi od muža (tj. vrati mu mehr kako bi joj dao talak), ako je on zadovoljan s tim, ili, ako on to ne prihvata – a ustrajno joj uskraćuje njena prava – onda će svoj slučaj iznijeti kadiji (u našem slučaju uglednom daiji ili isl. centru i sl.) i oni će je razvesti od njega“.⁷⁴

72 Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“, *Novi Horizonti*, pitanje br. 690.

73 V. npr. N-um.com, pitanje br. 171.

74 Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“, Ehlus-sunne.ba, pitanje br. 17.

Sporazum o nadoknadi za *hul'* i starateljstvu nad djecom

Ranije citirani kur'anški ajet 2:229 predviđa mogućnost da muž prihvati nadoknadu (*fidja*, *bedel* ili '*ived*) od supruge za razvod braka ukoliko neslaganje među njima rezultira neizvršavanjem uzajamnih dužnosti koje proističu iz bračnog ugovora. Kur'anški iskaz *mimma atejtumuhunne* (od onoga što ste im darovali) jasno ukazuje na to da maksimalna vrijednost nadoknade ne bi trebala da prelazi vrijednost darovanog ili ugovorenog mehra.⁷⁵ Također se iz Kur'ana jasno razumije da muž ne bi trebao od supruge tražiti nadoknadu za razvod ako je on odgovoran (*našiz*) za neslogu u bračnoj zajednici.⁷⁶ Isto tako, hadis o razvodu braka *hul'om* koji se dogodio između Sabita ibn Kajsa i njegove supruge jasan je u pogledu vrijednosti nadoknade. Naime, kada je ona izrazila spremnost da pruži više imovine na ime nadoknade nego što je sama primila na ime mehra, Poslanik (a. s.) izjavio je da Sabit treba prihvatiti nazad baštu koju joj je darovao i ništa više (*la jezdad*).⁷⁷

Međutim, razumijevajući *hul'* kao ugovorni odnos i primjenjujući na njega osnovne principe ugovora o prodaji (*bej'*), hanefijski pravници su svjesno odstupili od tekstualnih ograničenja, pravdajući to razlikovanjem pravne i religijsko-etičke sfere.⁷⁸ Naime, prema shvatanju hanefijskih pravnikā *hul'* je pravno validan (*sahih*) u slučaju kada muž uzme nadoknadu od supruge a sam je odgovoran za neslogu u braku, kao i onda kada uzme veću naknadu od vrijednosti mehra, ali se ovakav postupak smatra grijешnim činom. Tako B. el-'Ajni navodi:

A ako nesklad (u braku) potječe sa njegove (muževljeve) strane, pokuđeno mu je (*jukrehu lehu*) da uzme od nje kompenzaciju... A ako nesklad proističe od nje (supruge), smatramo da je

75 Kur'an, 2:229.

76 O vjernici, zabranjuje vam se da žene kao stvari nasljeđujete, preko volje njihove, i da im teškoće pričinjavate, s namjerom da nešto od onoga što ste im darovali prisvojite, osm ako budu očito zgriješile (Kur'an, 4:19).

77 Mida R. Zantout, *Khul': between Past and Present*, str. 21.

78 M. R. Zantout, *Khul': between Past and Present*, str. 23.

pokuđeno da uzme od nje više nego što joj je dao... Ukoliko bi, pak, uzeo više, dozvoljeno je sa pravnog aspekta, kao i u slučaju ako bi uzeo kompenzaciju a nesklad u braku potječe od nje-ga (*ve lev ehaze ez-zijade džaze fi el-kada'*, *ve kezalike iza ehaze ven-nušuz minhu*).⁷⁹

Pravnici također argumentiraju da, kao što je validan brak (*nikah*) sa ugovorenim mehrom koji je veći od odgovarajućeg vjenčanog rada (*mehr el-misl*), prihvatanje nadoknade (*bedel*) za razvod braka koja je veća od mehra također je validno.⁸⁰ Ugovorna logika kojom su se rukovodili hanefijski pravници objašnjava usvojeno pravilo da je razvod braka *hul'om* moguć i bez bilo kakve nadoknade.⁸¹ Većina ostalih pravnikā smatra nadoknadu jednim od elemenata ove vrste brakorazvodnog postupka (*erkan el-hul'*).⁸² Nepostojanje gornje granice *bedela* u hanefijskoj interpretaciji pokreće pitanje da li je ovo pravilo bilo zloupotrebljavano od nekih muškaraca radi ostvarenja velike finansijske koristi u zamjenu sa pristanak na razvod. Istraživanje prakse *hul'a* u marokanskoj zajednici u Egiptu u 16. st. otkriva da se iznos nadoknade razlikovao od jednog do drugog slučaja ali da ona, općenito, nije bila pretjerana, niti zloupotrijebljena od muževa. Zantout takav obrazac ponašanja tumači ličnom moralnošću, ali još više društvenom osudom s kojom bi se muževi mogli suočiti u slučaju potraživanja pretjeranih iznosa kompenzacija.⁸³

Sociološko-pravna istraživanja provedena u različitim kulturama ukazuju na to da praksa *hul'a* konzistentno uključuje neku vrstu nadoknade supruge njenom mužu prilikom razvoda braka. Međutim, priroda ove kompenzacije značajno se razlikuje zavisno od „lokalnih bračnih normi i lokalnih tumačenja *hul'a*“. Naprimjer, istraživanje Stilesa provedeno u ruralnom

79 V. Bedruddin el-'Ajni el-Hanefi, *El-Binaje Šerhul-Hidaje* (Bejrut: Darul-kutubil-'ilmije, 2000), sv. V, str. 510–511, 513. Naglasak je autorov.

80 M. R. Zantout, *Khul': between Past and Present*, str. 23–24.

81 Hasib Muratbegović, *Tumač šeriatskih propisa hanefijskog mezheba o ženitbi, obitelji i nasljedstvu* (Zagreb: Naklada Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, 1944), str. 192.

82 W. ez-Zuhajli, *El-Fikh el-islami ve edilletuh*, sv. VII, str. 486.

83 Zantout, str. 54–55.

Zanzibaru izvještava da je uobičajeno da muškarac, prilikom sklapanja braka, plaća cijeli iznos mehra. Međutim, u slučaju razvoda braka *hul'om* od žene se očekuje da vrati cijeli iznos mehra što kompenzaciju čini veoma zahtjevnom u finansijskom smislu. Za razliku od Zanzibara, u nekim drugim kulturama (npr. u Indiji) *hul'* je manje zahtjevan poduhvat u finansijskom smislu s obzirom da se od žene očekuje da odustane od potraživanja odgođenog dijela mehra (*el-mehrul-mu'edždžel*).⁸⁴

U pitanjima koja su bila predmet naše analize kao inicijatori sporazumnog razvoda braka pred građanskim sudom, odn. *hul'* razvoda prema islamskim normama javljaju se i muževi i supruge, uz često navođenje konkretnih razloga zbog kojih je došlo do razvoda braka. Kao predmet nadoknade za *hul'* razvod javlja se gotovo isključivo mehr, i to u vidu oslobađanja muža od obaveze isplate odgođenog dijela mehra (*el-mehrul-mu'edždžel*) ili, pak, povrata isplaćenog mehra, ako je on isplaćen u cijelosti. Kako je podjela mehra na dva dijela uobičajena prilikom šerijatskog vjenčanja, može se konstatirati da razvod *hul'om* u najvećem broju slučajeva ne predstavlja finansijski teret za suprugu. Nismo naišli na slučajeve ugovaranja drugih formi naknade (npr. odricanje od dijela bračne stečevine ili prava na izdržavanje koje pozitivni zakon pod određenim uslovima dodjeljuje razvedenom bračnom drugu).⁸⁵ Međutim, u nekim slučajevima zaključenog samo vjerskog braka (*nikah*), muž je uvjetovao pristanak na razvod braka iznosom nadoknade koji je značajno veći od onoga koji je dao supruzi tokom trajanja braka. U jednom takvom slučaju žena se razišla sa svojim izabranikom nakon svega mjesec dana trajanja vjerskog braka. Njen suprug je postavio, kao uvjet za svoj pristanak na razvod braka, da mu ona isplati nadoknadu u iznosu od 10,000 KM, premda je tokom trajanja braka uplatio joj troškove vanrednog studija na

84 Nadia Sonneveld, „Khul': Local Contours of a Global Phenomenon“, str. 6.

85 Npr. član 224. Porodičnog zakona FBiH propisuje da „bračni partner koji nema dovoljno sredstava za život ili ih ne može ostvariti iz svoje imovine, a nesposoban je za rad ili se ne može zaposliti, ima pravo na izdržavanje od svog bračnog partnera srazmjerno njegovim mogućnostima“. Član 255. Porodičnog zakona FBiH predviđa da se podjela bračne stečevine vrši ugovorom bračnih partnera.

fakultetu u iznosu ne većem od 2,000 KM. U odgovoru se navodi da njen suprug ima pravo da od nje zahtijeva „otkup“ za *hul'* razvod, ali da pravda nalaže da od nje ne zahtijeva više nego što joj je dao, uz navođenje hadisa o razvodu braka supruge Sabita ibn Kajsas kao argumenta koji podupire gornji stav.⁸⁶

U skladu s pravnim rješenjima hanefijskog mezheba, fetva-i emin smatra da je dopušteno ugovaranje nadoknade u vidu odustajanja od ugovorenog mehra u iznosu od 500 gr zlata za sporazumni razvod braka čiji je inicijator muž.⁸⁷ Ako je pokretač razvoda braka supruge koja je povredom dužnosti bračne vjernosti prouzrokovala raspad bračne zajednice, „muž ima pravo tražiti od nje oslobađanje od obaveze plaćanja mehra ukoliko ga još nije isplatio, ili njegovo vraćanje ukoliko ga je već isplatio“.⁸⁸ Nasuprot tome, ako supruge „nije uzrokovala razvod braka i nije insistirala na njemu, ima pravo na cijeli mehr“,⁸⁹ neovisno o subjektivnoj ocjeni muža za njenu odgovornost za razvod braka.⁹⁰

Međutim, sporazumni brak je validan i u slučaju kada su bračni drugovi postigli sporazum o razvodu braka bez uvjetovanja neisplaćivanja mehra, neovisno o utvrđivanju krivice i odgovornosti za razvod braka. U jednom pitanju muškarac navodi kako su, nakon sedam i po godina braka, on i njegova supruge odlučili da se sporazumno razvedu. Njeni razlozi za razvod su „nedostatak ljubavi“ i „različiti pogledi na život“, a njegovi odbijanje supruge da izvršava bračne dužnosti duže od godinu dana, njeno viđanje sa „prijateljem“ i kasni noćni izlasci iz kuće bez

86 Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“, *Novi Horizonti*, pitanje br. 760.

87 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Procedura prilikom razvoda braka i odustajanje od mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/23663-procedura-pri-likom-razvoda-braka-i-odustajanje-od-mehra>, posjećeno 2. 4. 2024.

88 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Nedoumice oko davanja mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/6664-nedoumice-oko-davanja-mehra>, posjećeno 2. 4. 2024.

89 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Isplata mehra nakon razvoda braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/15896-isplata-mehra-nakon-razvoda-braka>, posjećeno 2. 4. 2024.

90 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Obaveza isplate mehra pri razvodu braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/7316-obaveza-isplate-mehra-pri-razvodu-braka>, posjećeno 2. 4. 2024.

njegovog znanja, te nepoštovanje njegovih odluka. U odgovoru fetva-i emina navodi se:

Budući da je brak konzumiran i da ste se sporazumno razveli bez uvjetovanja neisplate mehra, dužni ste isplatiti mehr u cijelosti. Potvrda obaveze mehra nastaje iz dva razloga: bračna konzumacija (spolni odnos) i smrt jednog od supružnika. Budući da u Vašem slučaju postoji bračna konzumacija, mehr je potvrđen i jedino se može osloboditi te obaveze isplatom ili ženinim oprostom, odnosno oslobađanjem supruga od obaveze isplate mehra.⁹¹

S obzirom da porodično pravo BiH propisuje obavezu bračnih drugova koji imaju djecu nad kojom ostvaruju roditeljsko staranje, kao i za vrijeme trudnoće žene, da prije pokretanja postupka za razvod braka, uključujući i sporazumni razvod, podnesu zahtjev za posredovanje fizičkom i pravnom licu ovlaštenom za posredovanje, postavlja se pitanje kako se institut posredovanje posmatra u odgovorima fikhske prirode. Općenito, možemo konstatirati da se u odgovorima često ukazuje na to da je razvod braka posljednje rješenje za bračne nesuglasice i da je prije toga potrebno učiniti napore da se brak sačuva, uključujući i kroz postupak mirenja koji se spominje u Kur'anu. Ipak, ovaj postupak kvalificira se poželjnim (*mendub*) činom, a ne ispunjavanjem vjerske dužnosti (*vadžib*). Kontekstualizacija odredaba islamskog prava očituje se na način da se, u uvjetima nepostojanja šerijatskih sudova ili arbitražnih vijeća pri Islamskoj zajednici, savjetuje provođenje postupka posredovanja pri nadležnim socijalnim službama.⁹²

Klasična islamska pravna doktrina predviđa mogućnost da se bračni drugovi, u sklopu procedure *hul'a*, sporazume o obavezi izdržavanja djeteta (*infak*), dok odredbe o sporazumnom razvodu braka u porodičnom pravu BiH predviđaju mogućnost postizanja dogovora o širem spektru pitanja: roditeljskom

91 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Razvod braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/10077-razvod-braka>, posjećeno 2. 4. 2024.

92 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Pitanja o razvodu“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/3642-pitanja-o-razvodu>, posjećeno 2. 4. 2024.

staranju, izdržavanju djeteta i načinu održavanja kontakata djeteta s roditeljem koji ne ostvaruje roditeljsko staranje te izdržavanju bračnih drugova. Međutim, tek u manjem broju analiziranih slučajeva susrećemo da se pokreću pitanja o islamskim normama koje se tiču starateljstva nad djecom i prava roditelja koje ne ostvaruje starateljstvo na viđanje i kontakte s djetetom. Ilustracije radi, u jednom pitanju konstatira se kako „u 99% slučajeva dijete pripada majci, po pozitivnom pravu BiH“,⁹³ a onda traži tumačenje šerijata po pitanju prava na staranje o djetetu u slučaju kada se majka preuda. Fetva-i emin odgovara da majka ima prioritet u pravu na hranjenje i brigu o maloljetnom djetetu, osim u slučaju kada postoji bojazan da dijete neće odgajati u duhu islama i ako se preuda.⁹⁴ U tom slučaju, pravo na staranje o djetetu pripada ocu jer se očekuje da će on pružiti veću zaštitu djetetu od očuha. Na kraju, naglašava se da u pogledu dodjele starateljstva nad djetetom nakon razvoda braka prije svega treba voditi računa o najboljem interesu djeteta,⁹⁵ što je kompatibilno s porodičnim pravom BiH prema kojem sud neće odobriti sporazum roditelja o starateljstvu nad djetetom koji nije u djetetovom najboljem interesu.

Zaključak

Savremene manifestacije *hul'a* u muslimanskim većinskim i manjinskim kontekstima privukle su značajnu pažnju istraživača posljednjih godina. Skrenuta je pažnja na kompleksnost proučavanja ove tematike s obzirom na raznolikost interpretacija pravne prirode *hul'a* i načina na koji se ona implementira u zakonima muslimanskih država. Ovaj članak je, na temelju

93 Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Nedoumice oko davanja mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/6664-nedoumice-oko-davanja-mehra>, posjećeno 2. 4. 2024.

94 Istraživanje protokola šerijatskih sudova u osmanskom Egiptu ukazuju na praksu da oba bračna druga, prilikom *hul'a*, pristaju na određene ustupke. Tako supruga često odustaje od odgođenog mehra i izdržavanja u periodu trudnoće, a muž pristaje da njegova razvedena supruga preuzme starateljstvo nad djetetom, čak i u slučaju da ona sklopi drugi brak (Mida R. Zantout, *Khul'*, str. 50).

95 Fetva-i emin, „Nedoumice oko davanja mehra“.

sistematske analize fikhskih odgovora o razvodu braka objavljenih u medijima IZ BiH i nezvaničnim islamskim medijima na bosanskom jeziku, pojasnio kako sekularni pravni okvir utječe na tumačenje *hul'a* u BiH.

Analiza je pokazala da se taj utjecaj manifestira kroz dva interpretativna pristupa. Prvi posmatra *hul'* kao ustanovu s religijskim značenjem i posljedicama, uključujući one vezane za povrat ili odustajanje od mehra, koja svoje pravno uobličene postiže kroz postupak građanskog razvoda. Insistiranje na zaključenju braka šerijatskim vjenčanjem i pred matičarem te priznavanje islamske validnosti građanskog razvoda braka isključuje potrebu za angažiranjem imama u *hul'* postupcima razvoda. Drugi pristup razumijeva *hul'* kao ustanovu „nezvaničnog“ islamskog prava koje se primjenjuje unutar muslimanske zajednice paralelno s državnim zakonima. S obzirom na nepriznavanje građanskog razvoda braka i tolerisanje samo vjerskog braka, zastupa se stav da ugledni vjerski učenjaci u muslimanskoj zajednici preuzimaju funkciju kadije u *hul'* postupcima za razvod brakova. Spomenuti pristupi uvjetuju i odnos tumača prema prijepornom pitanju da li supruga ima pravo razvesti se putem *hul'a* bez pristanka muža.

Postoje određene sličnosti između *hul'a* i sporazumnog razvoda braka u porodičnom pravu BiH: (a) konsenzualni karakter razvoda (prema dominantnom stavu islamske pravne skolastike), (b) provođenje postupka mirenja prije donošenja konačne odluke o razvodu i (c) mogućnost postizanja sporazuma o teretu izdržavanja djece nakon razvoda braka. Nasuprot tome, institut materijalne nadoknade (*bedel*) u sporazumnom razvodu braka specifičan je za islamsko pravo. Analiza slučajeva *hul'a* koji su tretirani kroz pitanja i fikshke odgovore ukazuje da se kao predmet nadoknade gotovo isključivo ugovara mehr, pretežno u vidu odustajanja supruge od naplate odgođenog dijela mehra (*el-mehrul-mu'edždžel*).

Literatura

- Begović, Nedim, „Angažman Alije Silajdžića na polju nauke šerijatskog prava”, u: Ahmet Alibašić i dr. (ur.), *Islamska pravna kultura u tranziciji: Eseji u čast Fikreta Karčića*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2020.
- Begović, Nedim, „El-Mu’alleka: problem „visećeg braka“ u kontekstu primjene šerijatskih normi u sekularnoj državi”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* LXXV, 2013, br. 1–2.
- Begović, Nedim, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi*, El-Kalem, Sarajevo, 2015.
- Begović, Nedim i Kovačević, Emir, *Law, State and Religion in Bosnia and Herzegovina*, Routledge, London i New York, 2022.
- „Bračno pravo“, *Pitanja i odgovori*, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo>.
- Buhari (el-), Muhammed b. Ismail, *Sahihu-l-Buhari: Buharijeva zbirka hadisa*, preveo: Hasan Škapur, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2008, knjiga I.
- Bušatlić, Abdulah, *Porodično i nasljedno pravo muslimana*, izdavač: Abdulah Bušatlić, Sarajevo, 1926.
- Džananović, Ibrahim, *Primjena šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2004.
- Evropsko vijeće za fetve i istraživanja, Rezolucija br. 15/3 „Šerijatskopравни tretman sporazumnog razvoda braka”, *El-Bejanul-hitami lid-devrel-‘adijel-hamise ‘ašere*, <https://www.e-cfr.org/blog/2017/11/04/fifteenth-ordinary-session-european-council-fatwa-research/>, posjećeno 30. 6. 2024.
- Evropsko vijeće za fetve i istraživanja, Rezolucija br. 20/3 „O obavezi vanju supruga od strane kadije da prihvati hul”, *El-Bejanul-hitami lid-devrel-‘adijel-‘išrin*, <https://www.e-cfr.org/>, posjećeno 30. 6. 2024.
- Fadel, Mohammad H., „Political Liberalism, Islamic Family Law and Family Law Pluralism“, u: Joel A. Nichols, *Marriage and Divorce in a Multicultural Context: Multi-Tiered Marriage and the Boundaries of Civil Law and Religion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Fawzy, Essam, „Muslim Personal Status Law in Egypt: the Current Situation and Possibilities of Reform through Internal Initiatives“, u: Lynn Welchman (ur.), *Women’s Rights & islamic Family Law: Perspectives on Reform*, Zed Books, London i New York, 2004.

- „Fetva-i emin“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/fetva-i-emin>. Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Isplata mehra nakon razvoda braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/15896-isplata-mehra-nakon-razvoda-braka>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Nedoumice oko davanja mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/6664-nedoumice-oko-davanja-mehra>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Obaveza isplate mehra pri razvodu braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/7316-obaveza-isplate-mehra-pri-razvodu-braka>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Odšteta pri razvodu“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/5999-odsteta-pri-razvodu>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Pitanja o razvodu“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/3642-pitanja-o-razvodu>
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Pravo žene na razvod“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/3316-pravo-ene-na-razvod>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Procedura prilikom razvoda braka i odustajanje od mehra“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/23663-procedura-prilikom-razvoda-braka-i-odustajanje-od-mehra>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Razvod braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/10077-razvod-braka>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Razvod braka bez pristanka muža“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/6831-razvod-braka-bez-pristanka-mua>.
- Fetva-i emin, *Pitanja i odgovori*, „Razvod samo šerijatski sklopljenog braka“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/bracno-pravo/8416-razvod-samo-erijatski-sklopljenog-braka>.
- Fetve Evropskog vijeća za fetve i istraživanja*, preveo i priredio Enes Ljevaković, Sarajevo, Connectum, 2005.
- Hanefi (-el), Bedruddinel-‘Ajni, *El-Binaje Šerhul-Hidaje* (Bejrut: Darul-kutubil-‘ilmijje, 2000.), sv. V.
- Jaraba, Mahmoud, “How Do Local Muslim Communities in Germany Dissolve an Islamic Religious-Only Marriage?”, *Journal of Muslim Minority Affairs* XL, 2020, br. 1.

- Jaraba, Mahmoud, "The Practice of *Khul'* in Germany: Pragmatism versus Conservatism", *Islamic Law and Society* XXVI, 2019, br. 1–2.
- Kanunul-ahvališ-šahsije lil-muslimin vel-kararatul-muneffize li ahkamih ve ba'd ahkamil-Mahkemed-dusturijel-'uljas-sadire bi še'nih*, prir. Fatima ez-Zehra 'Abbas Ahmed i Muhammed Rešad 'Abdulvehhab, Vizaret-tidžare ves-sina'a, Kairo, 2007.
- Karčić, Fikret, „Glavne tendencije u tumačenju šerijata u BiH 2000–2005“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo, 2011.
- Kruiniger, P., *Islamic divorces in Europe: bridging the gap between European and Islamic legal orders*, doktorska disertacija, Univerzitet Maastricht, 2014, <https://doi.org/10.26481/dis.20141217pk>.
- Munir, Muhammad Ahmad, "Development of *Khul'* Law: Legal, Judicial and Interpretive Trends in Pakistan", doktorska disertacija, McGill University, Montreal, 2020, <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/pc289p330>.
- Kur'an s prevodom*, preveo: Besim Korkut, Kompleks Hadimul-haremejniš-šerifejniš-melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, Medina, 1412. po H.
- Muratbegović, Hasib, *Tumač šeriatskih propisa hanefijskog mezheba o ženitbi, obitelji i nasljedstvu* (Zagreb: Naklada Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, 1944).
- Porodični zakon FBiH – Prečišćeni tekst, *Službene novine FBiH*, 35/05, 41/05 – ispr., 31/14 i 32/19 – odluka US.
- Porodični zakon RS, *Službeni glasnik RS*, 17/23 i 27/24, član 52/1.
- Porodični zakon BD, *Službeni glasnik BD BiH*, 23/07, član 39.
- Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“, www.bosnjakinja.net.
- Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2010–2015“, www.ehklus-sunne.ba.
- Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2010–2015.“, www.num.com.
- Projekt „Tendencije u tumačenju šerijata u Bosni i Hercegovini kroz odgovore na postavljena pitanja u periodu 2000–2005. godina“, *Novi Horizonti*.
- Rapaport, Yossef *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005).

- Sonneveld, Nadia, „Divorce Reform in Egypt and Marocco: Men and Women Navigating Rights and Duties“, *Islamic Law and Society* XXVI, 2019, br. 1–2.
- Sonneveld, Nadia, „Khul‘: Local Contours of a Global Phenomenon“, *Islamic Law and Society*, XXVI, 2019, br. 1–2.
- Traljić, Nerimana i Bubić, Suzana, *Porodično pravo*, Magistrat, Sarajevo, 2001.
- Ustav IZ BiH, član 61,
https://islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_precisceni_tekst_2014.pdf.
- Ustavni sud BiH, U 62/01, 5–6. april 2002.
- Van Eijk, Esther, „Khul‘ Divorce in the Netherlands: Dutch Muslim Women Seeking Religious Divorce“, *Islamic Law and Society* XXVI, 2019, br. 1–2.
- Van Huis, Stijn Cornelis, „Khul‘ Over the Longue Durée: The Decline of Traditional Fiqh-Based Divorce Mechanisms in Indonesian Legal Practice“, *Islamic Law and Society*, XXVI, 2019, br. 1–2.
- Vatuk, Sylvia, „Extra-Judicial Khul‘ Divorce in India’s Muslim Personal Law“, *Islamic Law and Society*, XXVI, 2019, br. 1–2.
- Welchman, Lynn (ur.), *Women’s Rights & Islamic Family Law: Perspectives on Reform*, Zed Books, London and New York, 2004.
- Yilmaz, Ihsan, „Secular Law and the Emergence of Unofficial Turkish Islamic Law“, *Middle East Journal*, LVI, 2002, br. 1.
- Zantout, Mida R., *Khul‘: between Past and Present*, MA Thesis, McGill University – Institute of Islamic Studies, Montreal, 2006.
- Zuhajli (ez-), Vehbe, *El-Fikhul-islamijj ve edilletuh*, Darul-fikr, Damask, 1997, sv. VII.
- Wael B. Hallaq, *Uvod u islamsko pravo*, prijevod: Nedim Begović, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2022, str. 134–142.

